

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 45, Haziran/June 2021, 17-35

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/62823>

ISSN 2791-6812

İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları

The Culture of Living Together and its Reflections in the History of Islam

Yazar Bilgisi Author Information

Cuma KARAN

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Trabzon, Türkiye
Asst. Prof., Trabzon University Faculty of Theology, Trabzon, Turkey
cumakaran@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-9917-7903

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned with iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.952960
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
17 Eylül/September 2020	27 Mart/March 2021

Öz

Bütün insanları aynı özden yaratan Allah, insanlar arasında bu anlamda bir ayırım koymamış ve onlara verdiği nimetlerde de bir kısıtlamaya gitmemiştir. Dünya ninetlerini inanan inanmayan herkesin herhangi bir kısıtlama yapmadan istifadesine sunmuştur. Kâinatın en şerefli varlığı olarak da bu nimetleri insanlığın emrine vermiştir. Yaratıcı ve yaşadığımız âlem açısından kâinata baktığımızda bizler bazı ortak noktalarla bu kâinat âleminin birbirimize bağlı birer farklı ailelere mensup olduğunu söyleyebiliriz. İnsanın ait olduğu bu aileleri üç kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlar; *İnsanlık* ailesi, *İnananlar* ve *Ehl-i Kitap* ailesi ile *Mü'minler* ailesidir.

İnsanın mensup olduğu en geniş olan *İnsanlık ailesi* noktasında “Bütün insanlar tek bir ümmettir”; “Bütün insanlar tek bir özden yaratılmış ve çoğaltılmışlardır.” ifadeleriyle yaratıcı ve yaratılış açısından insanlar arasında bir ayırma gidilmemiştir. “Ey Âdemoğulları!” tabirinde de aynı şekilde bütün insanlar kastedilmiştir. İsrâ Suresi’nde ise daha açık bir şekilde “Biz âdemoğluna ikramda bulduk.” denilerek insanlar arasında; yaratmada ve nimetlendirmede ayırım ve ötekileştirmeye gidilmeden herkesin “kul” olarak muhatap alındığı net bir şekilde ifade edilmiştir. Hz. Peygamber de “Veda Hutbesinde”, ötekileştirmeye, aşağılamaya, ayrıştırmaya karşı kıyamete kadar geçerli olacak olan şu hakikatleri haykirmiştir:

“Ey insanlar! Sizin Rabbiniz bir, atanız birdir. Arap’ın aceme, acemin de Arap olmayana herhangi bir üstünlüğü olmadığı gibi; beyazın siyaha, siyahın da beyaza bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva (Allah’tan sakınma) iledir.” Bu emrin üzerinden on dört asır geçmiş olmasına rağmen bugün yaşadığımız gezegende hala insanların ırklarından, ten renklerinden, siyah beyaz ayırımı yapılarak siyahlar için beyazlar için ayrı mekânların tahsis ediliyor olması insanlık ailesinin ahlak ve hukuku açısından acı bir durumdur. İslam bunu on dört asır cahiliye adet olarak adlandırmış ve tarihin çöplüğüne atmış, insanların rengine, inancına bakmadan “Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir.” ilkesiyle insanlık ailesinin sorumluluğunu net bir şekilde ifade etmiştir.

İnsanların dâhil olduğu ikinci daha küçük aile ise *Ehl-i Kitap* dediğimiz İnananlar ailesidir. Gerek Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde gerekse İslâm tarihi kaynaklarında *Ehl-i Kitap* ile olan ilişkiler hakkında, Medine döneminden başlamak üzere çok sayıda bilgi ve yaşanmış örnek vardır. Medine’de ikâmet eden Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlarla aynı devlet çatısı altında bir arada yaşamaları, o zamana kadar tarihte nadir görülen durumlardandır. Bu huzur ortamının başta Hz. Peygamber olmak üzere Müslümanlar tarafından sağlandığı ise akıldan çıkarılmamalıdır. Zira Hz. Peygamber’in hicretinden önce Medine’nin sakinleri arasında cereyan eden savaşlar, kan davaları ve asabiye problemleri olduğu bilinmektedir.

İslâm tarihine, Medine Vesikası olarak geçen 49 maddelik sözleşme, *Ehl-i Kitap* ile Müslümanların aynı mekânı paylaşarak belli kurallar çerçevesinde, bir süreliğine de olsa âdeta bir birlikte yaşama sanatı sergilediklerinin yazılı belgesi olmuştur. Günlük sosyal hayatta Hz. Peygamber de *Ehl-i Kitap’ı* ötekileştirmeden, onlardan borç alabilmiş ve onlarla olan insanî ilişkilerini sürdürmüştür. Müslümanların Ehl-i Kitap ile beraber yaşadığı dönemlerin en güzeli Endülüs’de kendini göstermiştir. Mağribi/Faslı Müslümanların ve Hıristiyanların aynı bölgede yan yana beraberce yaşadığı bir yer ve İslâm’ın farklılıklarla beraber yaşam modelinin adeta sembolü olmuştur. “Bu anlamda Doğu ile Batı kültür ve medeniyetlerinin motiflerini harmanlayan sekiz yüzyıllık bir tarihsel serüvene beşiklik eden Endülüs zengin bir tarihî miras bırakmıştır.

İnsanlar grubunda dâhil olduğumuz üçüncü aile grubu ise Mü'minlerin oluşturduğu ailedir. Yaratıcı; "Mü'minler kardeştir." emri mucibince Müslümanları aynı ailenin birer eşit ve kardeş bireyleri olarak ilan etmiştir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten kısa süre sonra yaptığı işlerin başında "Muâhât/kardeşleşme" dediğimiz kardeşlik projesi yer aldı. Ensar ve Muhacirler arasında gerçekleştirilen birebir kardeşlik sözleşmesi, Medine'de kurulan İslâm devletinin sağlam bir sosyal yapı üzerine inşa edilmesini sağladı. Medine'ye hicretin hemen akabinde Hz. Peygamber'in inşa ettiği "Ensar-Muhacir kardeşliği" karşılıklı dayanışma hususunda İslâm tarihinde zirve bir nokta olmuştur. "Sizden biriniz başka birini, bir topluluk da başka bir topluluğu alaya almasın!" şeklindeki ilahi uyarı, insanlar arasında ötekileştirmenin her türlüşünü yasaklamıştır. Asr-ı Saâdeti'de Hz. Peygamber'in rehberliğinde bu ilahi öğretiler, topluma uygulamalı bir şekilde öğretilmiştir. Müslümanlar, "Medine Sözleşmesi" çerçevesinde Yahudi, paganist ve daha sonra civar yerlerden ilhak olunan Hıristiyanlarla aynı coğrafyada beraberce adil bir yaşamın temelini atmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İnsanlık, Endülüs, Kültür, Ötekileştirme

Abstract

Having created all humans from the same substance, Allah does not differentiate among people and limit his blessings for them. He serves worldly felicities to the taste of all people, believers and non-believers, without any limit. He puts all these blessings under human's order, the most honourable creature in the universe. When we look at the universe through the perspective of Creator, we can say that we all are connected to each other by some common features although we belong to different families. It is possible to divide these families into three categories. These are the families of *Humans*, *Believers* and *People of the Book*, and *Muslims*.

Within the context of *Humans*, the largest family one belongs to, it can be argued that there is no differentiation among humans regarding creator and creation. For, "all humans are a single community" and "they are made out of one matter and reproduced accordingly." Similarly, the phrase "O! Sons of Adam!" refers to all humanity. In chapter *Isra*, it is clearly stated that "we blessed the sons of Adam". Thus, it is evident that, in creation and blessing, everyone is equally addressed as creature without any segregation. In his final sermon, the Prophet (His Holiness) announced the following rules which would be binding for all humanity to unite against humiliation, segregation, and marginalization till Doomsday

"O! People! Your Lord is One, your father is one. As the Arab has no superiority over the Persian, the Persian has no superiority over the non-Arab. Similarly, the White is not superior over the Black, nor the Black over the White. You become superior only through piety". Although fourteen centuries passed on after these orders, it is too saddening for the humanity that people are still discriminated due to their race and colour and that the Whites and Blacks are segregated in public spheres in our universe today. Islam ended racism fourteen centuries ago, by calling it ignorance. By the principle "he is not a believer whose stomach is filled while his neighbour goes to bed hungry", Islam clarifies the responsibilities of human without making any colour or faith discrimination.

Another family that all humans belong to is the family of believers that we call *People of the Book*. Regarding the relations with People of the Book, there have been many examples and life experiences since Madinah period in the Holy Qur'an, hadiths and other sources in the history of Islam. It was quite rare in history that Jews and

Christians lived together with Muslims under the same government in Madinah. It should be noted that this atmosphere of peace was provided by Muslims, the Prophet in particular. For, it is known that before the Prophet (His Holiness) emigrated to Madinah, residents of the city fought many wars, feuds and familial problems.

The 49-article agreement, known as Madinah Credentials in the history of Islam, is the written record of the art of living together for Muslims and People of the Book who shared the same place under certain rules for some time. In Daily life, the Prophet (His Holiness) did not marginalize People of the Book. He borrowed Money from them and set human relations with them. The most beautiful time for Muslims and People of the Book to live together was in Andalusia. It became a place where Moroccan Muslims and Christians lived together and a symbol for the different life model of Islam. Therefore, Andalusia left a rich cultural heritage by an eight-hundred-year historical episode that blended the cultural motifs of Eastern and Western civilizations.

The third family group that we belong to as humans is the family of Muslims. The creator orders that "Believers are brothers". Therefore, Muslims are announced to be an equal member or siblings of the same family.

A short time after the Prophet (His Holiness) emigrated to Madinah, one of the first things he did was conducting a project called "Becoming brothers". The individual agreement of brotherhood between settlers and immigrants enabled the Islamic state to be established in Madinah on a strong social structure. This brotherhood constructed by the Prophet (His Holiness) immediately after migrating to Madinah was a peak point regarding mutual solidarity. The divine warning that "You shall not humiliate another community, nor any other community shall ridicule others" forbids all kinds of marginalization among people. During the era of happiness, these divine doctrines were taught to people under the leadership of the Prophet (His Holiness). Within the framework of Madinah Credentials, Muslims laid the foundations for a fair and mutual life with Jews, Pagans and Christians that came from other places.

Keywords: History of Islam, Humanity, Andalusia, Culture, Marginalizing

Giriş

Bir dişi ve bir erkekten insanlığı yaratan Allah, insanlığı kendisinden var ettiği Hz. Âdem ve Havva'yı "İnsanlık ailesinin atası" olarak dünyaya göndermiştir. Ayna atadan gelen hiçbir bireyin ırkı, rengi, coğrafyası, soyu-sopu nedeniyle diğerinden üstün olamayacağı, gerçek üstünlüğün ancak Allah'tan sakınmada olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de önemle vurgulanmış¹ ve yaratılan her insana başta yaşam hakkı olmak üzere birçok özgün haklar verilmiştir.

İlahi emirleri insanlara ulaştıran ilk elçi Hz. Âdem'den son elçi Hz. Muhammed'e kadar inen bütün buyruklarda yaratılış itibarıyla bireylerin yaratılıştan gelen eşit haklara sahip olduğu, kimsenin kimseden bu itibarla üstün ya da aşağı olmadığı anlayışını görmekteyiz.

Peygamberlik silsilesinin son halkasını oluşturan Hz. Peygamber, bu ilahi emrin muhatabı ve elçisi olmakla beraber Medine İslâm devletinin de lideriydi. Bu liderlik sıfatı

¹ el-Hucurât, 49/13. Âl-i İmrân, 3/139.

sadece Müslümanlar için değil aynı zamanda orada yaşayan diğer din mensupları için de geçerliydi. Zira Hz. Peygamber, Medine site devletinde Müslümanlar azınlık olmasına rağmen, oranın yerlisi olan Medineli Yahudilerle “Medine Sözleşmesini” imzalamış; böylelikle farklı kitlelerle ve değişik inanç mensuplarıyla beraber yaşayarak insanlık ailesine bu yaşama tecrübesini büyük bir miras olarak bırakmıştır.

İslâm dini mensuplarına; *İnsanlık (Beni Âdem) ailesi, İnananlar/Ehl-i Kitap ailesi ve Müslümanlar ailesi* olarak yekdiğerini tenkir ve tahkir etmeden, beraberce yaşamanın ilkelerine uymayı emretmiştir. Başta Asr-ı Saâdet ve sahabe dönemi olmak üzere İslâm tarihinin değişik dönemlerinde bu uyumun zirve yaptığını görmekteyiz. Yeryüzünün kan koktuğu günümüzde, insanlık o tarihî beraberliğe hasrettir.

Maddecî ve pragmatist bir kültürün tezahürü olan günümüz Avrupa medeniyeti, 21. yüzyılda sözde “insanlık değerlerinin bayraktarlığına soyunmasına” rağmen, tarihî seyir içerisinde adalet ve eşitlik açısından arzulanan seviye noktasında herhangi bir değişim göstermemiştir.

Bu çalışmada İslâm’ın ilk döneminden itibaren -genelden özele doğru- üç aile olarak tasnif ettiğimiz; insanlık, Ehl-i kitap ve Müslümanlar ailesinin bireyleri arasında başta Kur’ân-ı Kerîm’deki ayetler olmak üzere hadis ve İslâm hukukunun, insan kavramına bakışının ne olduğu konusuna değineceğiz. Yine bu konuda adeta İslâm tarihinde bu anlamda bir sembol haline gelen Endülüs’ten örneklerle bu konunun tarihsel yansımalarına bakacağız.

1. Allah Katında İnsanlık Ailesinin Bireyi Olarak İnsan

Kur’ân-ı Kerîm’in birçok ayetinde “Ey insanlar!”² hitabına mazhar olan insanoğlu, Allah katında saygın ve en değerli varlık³ olarak yaratılmıştır. Bütün insanları “bir özden, bir nefisten”⁴, “bir dişi ve bir erkekten”⁵ yaratan Allah, onları yaratırken herhangi bir ötekileştirmede bulunmadığı gibi, yeryüzünde kendisine verdiği nimetler açısından da bir ayrıma tâbi tutmamıştır.

Yüce yaratıcı, “Ey insanlar! Yeryüzünde sizler için yaratılmış bütün nimetlerden temiz ve helalinden olanları yiyin. Ancak şeytana uymayın. Çünkü o sizin apaçık düşmanınızdır.”⁶ uyarısıyla –inanana veya inanmayan ayrımı yapmaksızın- “insanlık ailesinin” bireyleri olan bütün insanlara yeryüzündeki nimetleri yarattığını; yine “şeytanın” tüm insanlık için acımasız bir düşman olduğunu bildirmiş,⁷ nimetlerinin taksimi ve ortak düşmanın takdiminde herhangi bir ayrıma ve ötekileştirmeye gitmemiştir.

² Kur’ân-ı Kerîm’de 19 yerde Allah’ın: “Ey insanlar! Ey Âdemoğlu!” şeklinde geçen ve doğrudan insana vurgu yapan hitapları vardır. Bu ayetler için bk. el-Bakara, 2/21; 168; en-Nisâ, 3/1, 133, 170; el-A’raf, 7/31; Yunus, 10/23, 104, 108; el-Hacc, 22/1, 5, 49; en-Neml, 27/5; Lokmân, 31/4; Fâtır, 35/5, 15; el-Hucurât, 49/13, 73; el-İnfîtâr, 82/6.

³ et-Tin 95/4.

⁴ en-Nisâ 3/1.

⁵ el-Hucurât 49/13.

⁶ el-Bakara 2/168.

⁷ Fâtır, 35/6; Zuhruf, 43/62.

“Bütün İnsanlar tek bir ümmettir”⁸; “Bütün insanlar tek bir özden yaratılmış ve çoğaltılmışlardır.”⁹ ifadeleriyle yaratıcı ve yaratılış açısından insanlar arasında bir ayrıma gidilmemiştir.

“Ey Âdemoğulları!”¹⁰ tabirinde de aynı şekilde bütün insanlar kastedilmiştir. İsrâ Suresi’nde ise daha açık bir şekilde “Biz âdemoğluna ikramda bulunduk.”¹¹ denilerek insanlar arasında; yaratmada ve nimetlendirmede ayırım ve ötekileştirmeye gidilmeden herkesin “kul” olarak muhatap alındığı net bir şekilde ifade edilmiştir.

Buna benzer birçok ayette yüce Allah Hz. Âdem’in şahsında “insanlık ailesinin” her bireyinin özel ve değerli olduğunu¹² vurgulayarak varlıklarının devamı için bütün kâinatı da o bireylerin emrine verdiğini ifade etmiştir.¹³ İnsanın hürriyet, mülkiyet, eşitlik ve inanç gibi doğuştan sahip olduğu hakları vardır. Bu haklara sahip olmak için insan olma dışında herhangi bir şart aranmamıştır. Tüm insanlar sırf insan, Allah’ın birer kulu oldukları için bu haklara sahiptirler. İnsanın beşeriyet durumu ortadan kalkmayacağına göre bu haklar da ortadan kalmayacaktır.¹⁴ Bu husus, Allah’ın insanlar arasında *Rahmâniyeti’nin* adil bir tecellisidir.

Yaratan Allah bizi sevdiğini söylerken, yaratılmış olan bizlerin de Yunus Emre’nin “Yaratılanı hoş gördük yaratandan ötürü.”¹⁵ sözünde ifade ettiği üzere, birbirimizi sevmemiz ve birbirimize katkıda bulunmamız Rabbimizin insanlık ailesinin bireyleri olarak “en hayırlı insan olmak için”¹⁶ bize yüklediği bir sorumluluktur. İnsanların hiçbir ayırım yapmadan birbirlerini sevmeleri, acımaları ve birbirlerine düşmanlıkta bulunmamaları “insanlık ailesinin” sorumluluklarından sadece birkaç tanesidir.

Hıristiyanlıktaki “ilk günah inancının”¹⁷ aksine, İslâm’a göre insanlar doğarken masum ve temiz olarak dünyaya gelirler.¹⁸ Hiçbir insan başkasının günahının, suçunun cezasını çekmez.¹⁹

İslâm’da “insanlık ailesinin” bireyleri sadece temiz ve günahsız doğmaz, aynı zamanda dünyaya gelmeleriyle beraber vazgeçilmez haklara da sahiptirler. Bu haklar, dokunulmazdır. Her insanın; can, mal, namus, inanç (inanma ya da inanmama), yaşam, seyahat gibi Allah’ın kendisine doğuştan verdiği evrensel hakları vardır. Bu haklar insanlık tarihinde bir manifesto niteliği taşıyan ve bundan tam on dört asır önce irat edilen “Veda Hutbesinde” Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmiştir. Bu tarihî konuşmasında İslâm

⁸ Yûnus, 10/19.

⁹ en-Nisâ, 4 /1.

¹⁰ Kur’ânı-ı Kerîm’de bu ifade 5 yerde geçiyor. Bk. el-A’râf, 7/26, 27, 31, 35; el-İsrâ, 17/70.

¹¹ el-İsrâ 17/70.

¹² Secde, 32/9.

¹³ el-İsrâ, 17/70.

¹⁴ Recep Şentürk, “İslâm’da İnsan Hakları ve Dokunulmazlık”, *Diyanet Aylık Dergi*, 206, (Şubat 2008), 7.

¹⁵ Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı* (Ankara: MEB Yayınları, 2005), 2/43.

¹⁶ Buhârî, *Mağâzî*, 35.

¹⁷ "Vaftizin temelini, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" adına suya batırma faaliyeti oluşturur. Hıristiyanlıkta bebeklerin vaftiz edilmesi, beşinci yüzyıldan itibaren artık bir örf halini aldı. Zira o dönemin inancına göre günahkâr olarak doğan bebeklerin bu vaftiz ameliyesiyle ancak sağlanırdı. Geniş bilgi için Bk. Meryem Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (İstanbul: 1998), 187.

¹⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 92; Ebu Dâvûd, “Sünne”, 71; Tirmizî, “Kader”, 5.

¹⁹ el-İsrâ 17/15; el-Zümer 39/7; el-Fâtır 35/18.

Peygamberi; ötekileştirmeye, aşağılamaya, ayırtırmaya karşı kıyamete kadar geçerli olacak olan şu hakikatleri haykırıştır:

“Ey insanlar! Sizin Rabbiniz bir, atanız birdir. Arap’ın aceme, acemin de Arap olmayana herhangi bir üstünlüğü olmadığı gibi; beyazın siyaha, siyahın da beyaza/beyaz olana bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva (Allah’tan sakınma) iledir.”²⁰

On dört asır önce beşeriyet, ayrımcılığın her türlüünü yaşarken İslâm’ın evrensel değerlerini tanıma nimetiyle karşılaştı. Bundan istifade eden Müslümanlar insanlığa medeniyetler sunarken, bunca geçen zamana rağmen bu değerlerden uzak kalan Batı medeniyeti, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin²¹ yayımlandığı asırda bile insanlık ailesini bu ayrımcılığın her türlüüne maruz bırakmıştır. Buna en güzel örnek; insan hakları sözcülüğüne soyunan ABD’de “zencilerle köpekler bu lokantaya giremez” yazılı tabelaların hâlâ silinmemiş olmasıdır. Zira sadece “beyazların” otobüslere binebildiği; *WHITE, Waiting Room* ile zencilerin otobüslere binebildiği; *COLORED, Waiting Room* tabelalı otobüs durakları 1940’lı yılların ayrımcılık kokan manzaraları olarak arşivlerdeki yerini korumaktadır.²² Bu ve buna benzer uygulamalar İslâm’ın insanlık ailesine vermeye çalıştığı değerler üzerinden on dört asır geçmesine rağmen bugünkü medeniyetin hâlâ bu insanî değerlerin ön gördüğü noktayı tam olarak yakalayamadığının delilidir.²³

Birebir komşuluk ilişkilerinde de aynı şekilde hiçbir ayrıma gitmeden Hz. Peygamber insanlığa şu tarihî hakikati miras bırakıyor; “Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir.”²⁴ Birleşmiş Milletlerin verilerine göre her gün 907 milyon insan aç olarak gecelemektedir. Bu veri bile tek başına bu nebevî hakikatin “insanlık ailesi” için ne kadar hayati olduğunu göstermektedir.

Bu hadisin ifadesinde de açıkça görüldüğü gibi bir Müslüman, komşusu aç ise ona karşı bir ayırım yapmadan ve onu ötekileştirmeden yardımda bulunmak zorundadır. Bir

²⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Müsned* 6 Cilt. (Kahire: Müessesetu Kurçuba, ts), 4/41.

²¹ Tarihte “Büyük Hürriyet Sözleşmesi” olarak da geçen 1215 tarihli “*Magna Carta Libertatum*”, Batı’da insan hakları mücadelesinin başlangıcı kabul edilir. Daha sonra “*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*”, 1948’de yayımlanan otuz maddelik sözleşme, “1950 yılında yayımlanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” ve en son “*Helsinki Nihai Senedi*” gibi 1975 tarihte yayımlanan AGİK vesikalarıdır. Tarihteki bu düzenlemelerle “din, vicdan ve düşünce hürriyeti” gibi Batı’nın övündüğü insan hakları bağlamındaki süreç ancak 18. Yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Haluk Songur, “Human Rights and Islam: An Attempt to Compare the Farewell Address of the Prophet and the Magna Carta”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (İsparta 2007), 1-16.

²² Sosyal hayatın birçok paylaşım mekânlarında “For Colored People” tabelasını görmek mümkündür. Geniş bilgi için Bk. <https://onedio.com/haber/bu-fotograflar-abd-de-azinliklerin-ugradigi-ayrimciligi-tum-yalinligiyla-ortaya-koyuyor-712358> (Erişim 20 Temmuz 2019)

²³ Müslüman olmadan önceki ismi Cassius Marcellus Clay Jr.’ın hayatından bir pasaj, bu ırkçılık ve aynı zamanda da dışlayıcı anlayışa en güzel örnektir: Muhammed Ali 18 yaşına geldiğinde Roma Olimpiyatı’nda 29 Ekim 1960 tarihinde aldığı altın madalya ile öne çıkmıştı. Muhammed Ali’nin gençliği, ABD’lerinde siyahilere karşı ayrımcılığın en yüksek seviyede olduğu bir dönemde geçti. Muhammed Ali, bu gençlik dönemin ilk altın madalyası ile ABD’ye döndüğünde bir restorana girmek istedi, ancak görevliler tarafından “Burada sadece beyazlara servis yapılıyor” uyarısı üzerine ünlü boksör sırf siyahi olduğu için restorana alınmadı. Bu aşağılayıcı tavır karşısında Olimpiyat şampiyonu Ali de bu ırkçılığa tepki olarak kazanmış olduğu altın madalyasını Ohio Nehri’ne attı. Bk. <http://www.aljazeera.com.tr/spor-portre/portre-muhammed-ali> (Erişim: 16.09.2020)

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/54.

başka deyişle; aç komşusuna karşı vurdumduymaz bir tavır takınmak, Müslümanın inancıyla, Peygamber'in öğretisiyle bağdaşan bir durum değildir.

Görüldüğü gibi İslâm, "insanlık ailesinin" bireylerine karşı takınacağımız tavrı tercihlerimize bırakmayarak bütün ilişkilerimizde "insanca beraber yaşama hukukunu" teminat altına almıştır.

2. İnananlar ve Ehl-i Kitap Ailesi

Gerek Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde gerekse İslâm tarihi kaynaklarında Ehl-i Kitap²⁵ ile olan ilişkiler hakkında, Medine döneminden başlamak üzere çok sayıda bilgi ve yaşanmış örnek vardır. Medine'de ikâmet eden Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlarla aynı devlet çatısı altında bir arada yaşamaları, o zamana kadar tarihte nadir görülen durumlardandır.²⁶ Bu huzur ortamının başta Hz. Peygamber olmak üzere Müslümanlar tarafından sağlandığı ise akıldan çıkarılmamalıdır. Zira Hz. Peygamber'in hicretinden önce Medine'nin sakinleri arasında cereyan eden savaşlar, kan davaları ve asabiye problemleri olduğu bilinmektedir.

İslâm tarihine, Medine Vesikası²⁷ olarak geçen 49 maddelik sözleşme,²⁸ Ehl-i Kitap ile Müslümanların aynı mekânı paylaşarak belli kurallar çerçevesinde, bir süreliğine de olsa âdeta bir birlikte yaşama sanatı sergilediklerinin yazılı belgesidir. Her grubun hakları ve yükümlülükleri bu anlaşma ile kayıt altına alınmıştır. Anlaşma değişik din ve kültürle sahip olan bu grupların bir arada yaşamasını mümkün kılmış ve bu yönüyle İslâm tarihi boyunca ve günümüzde de uygulanabilecek olan bir "toplumsal mutabakat" modelinin ilk örneğini oluşturmuştur.²⁹

Bu sözleşmenin maddelerine göre; dışarıdan gelen herhangi bir saldırı karşısında Medine'nin müdafaası için Yahudiler ile Müslümanların beraber savaşmaları, bu hususta her iki tarafın da eşit yükümlülükleri olduğu, savaş harcamalarının beraber karşılanacağı gibi askerliğin de sırayla nöbetleşerek yapılacağı beyan edilmiştir.³⁰

²⁵ Kendilerine Kitap verilenler anlamına gelen "Ehl-i Kitap" gerek Kurân'da ve gerekse de birçok hadiste bu kavram geçmektedir. Geniş bilgi için Bk. Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 1994), 10/516-519.

²⁶ Medine'deki bu süreç elbette zaman zaman Yahudi ve münafıklar tarafında sabote edilmeye çalışılmıştır. Hatta bu konuda ikbal beklentisi içinde olanlar da olmuştur. Ebû Âmir er-Râhib ve münafıkların lideri Abdullah b. Übey b. Selûl bunların başında geliyorlardı. Hz. Peygamber bunların bütün olumsuzluklarına rağmen farklı yapıda olan bu topluluklarla beraber bir sureci yönetmiştir En çok Müslüman ile diğer toplumların arasını açmaya çalışan Abdullah b. Übey b. Selûl için bk. Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/139-140.

²⁷ Bu antlaşma ile Medine'de ilk siyasal sistemin temeli atılmış ve sistem gereği tarafların egemenlikleri ve dini özgürlükleri güvence altına alınmıştır. (Geniş bilgi için Bk. Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 1988); Antlaşma maddeleri için Bk. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 219-224.

²⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebevîyye* (Beyrut: Daru't-Turâsi'l-'Arabiyye, 1971), 4/241-243; Adnan Demircan, *Siyer* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 302-313.

²⁹ Bir arada barış ve huzur içerisinde yaşamaya dair daha geniş bilgi için Bk. Abdurrahman Okuyan, "Tarihî Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 159-172.

³⁰ Mustafa Fayda, "Zimmî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 2003), 43/434-438.

Ehl-i Kitap'tan Müslümanların hâkimiyeti altında olan, Müslümanlarla beraber yaşamayı kabul eden ve tebaa olarak adlandırılan zimmîler³¹ hakkında Hz. Peygamber'in şu ifadeleri dikkat çekicidir:

*"Cennetin kokusu kırk yıllık mesafede hissedildiği halde bir zimmîyi haksız yere öldüren kişi cennetin kokusunu duymaz."*³²

*"Kim ki bir zimmiye taşıyamayacağı bir yükü yükler, ondan zorla bir şey talep eder veya ona zülüm ederse bilinsin ki ben onun düşmanım."*³³

Hz. Peygamber'in Hıristiyanlara sunduğu inanç ve ibadet hürriyetinin ilk örneği Necranlılarla yaptığı antlaşmada görülmüştür. Bu antlaşmada, "Allah'ın ve Peygamberin koruması Necranlıların mabetlerinin üzerinedir" şeklindeki ifade ile ilk kez ibadethaneler garanti altına alınmış³⁴ ve bunların yıkılmayacağı hatta dinleri, rahipleri de Allah Resulü'nin zimmetine dahil edilmiştir.³⁵ Ehl-i Kitap ile alakalı bir başka örnek de bir defasında Hz. Peygamber'e Hayber Yahudilerinin gelip bazı Müslümanlar tarafından ürünlerinin kendilerinden habersiz bir şekilde alındığına dair yaptıkları şikâyetidir. Bu şikâyet üzerine Hz. Peygamber hemen Müslümanları mescitte çağırarak kendileriyle antlaşma yapılmış olanlarını mallarından izinsiz almanın haram olduğunu ilan etmiş ve bu yapılanın doğru olmadığını Müslümanlara açıklamıştır.³⁶ Konu ile ilgili olarak Hz. Ali; "Bizim zimmîmizin kanı bizimki kadar kutsal, malları da bizim mallarımız kadar saldırdan masundur/korunmuştur." demiştir. Buna benzer bir başka ifadesinde ise Hz. Ali: "Zimmî statülerini açıkça beyan edenlerin malları ve hayatları, bizim hayat ve mallarımız kadar kutsaldır ve dokunulmazdır."³⁷ diyerek bu konudaki hassasiyetini tekrar dile getirmiştir.

Bu hususta Hz. Peygamber döneminde yaşanan bir olay konumuz açısından hayli dikkat çekicidir. Hz. Peygamber döneminde Mekke ile Yemen arasında yaşayan Necran Hıristiyanlarının mümessilleri Medine'ye geldiklerinde Hz. Peygamber sahâbîlerle birlikte henüz ikinci namazını yeni kılmışlardı. Bu Hıristiyan heyetin ibadet vakitleri gelince, Mescid-i Nebevî'ye girip doğu yönüne yönelerek ibadet etmeye başladılar. Ancak bazı sahâbîler, bunlara engel olmak istediler. Hz. Peygamber ise onların bu konuda serbest bırakılmalarını ve ibadetlerini yapmalarına mâni olunmamasını emretti. Onlar da doğruya yönelerek Mescid-i Nebevî'de ibadetlerini özgür bir şekilde ifa ettiler.³⁸ Hz. Peygamber'in bu uyarısı üzerine bundan sonra hiçbir Müslüman bu tür durumlarda, farklı inanç sahiplerini ayıplayıp onlara engel olmadı.

³¹ Zimmî; İslâm ülkelerinde yaşayan ancak Müslüman olmayanlar için sosyal ve hukuki amaçla kullanılan bir istilâhtır.

Lügatte ise "Herhangi birinin ödemek zorunda olduğu borç anlamının yanı sıra; koruma, sahip çıkma; antlaşma, ahid" anlamlarındaki zimmet kökünden gelen zimmî kelimesi, "kendisine eman verilen, himaye altına alınan kişi" anlamındadır. Müslüman olmadığı halde İslâm devletinin birer vatandaşı olarak Müslümanlarla beraber yaşayan insanlara da ehl-i zimme (ehlü'z-zimme) denilmiştir. Bk. Fayda, "Zimme", 43/434-438.

³² Buhârî, "Cizye", 5.

³³ Ebu Dâvûd, "Harâc", 31-33.

³⁴ İbn Sa'd, Muhammed b. Menî el-Hâşimî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. (Heyet) Ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 1/288,357.

³⁵ Bu ahitnamenin bütünü için bk. Ebu Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 205-207.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/89.

³⁷ Ebu-l A'la-el Mevdûdî, *İslâm'da Devlet Nizamı*, çev. Rasim Özdenören (İstanbul: Hilal Yayınları, 1967), 76.

³⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebevîyye*, 1/574.

Günlük sosyal hayatta Hz. Peygamber de Ehl-i Kitab'ı ötekileştirmeden, onlardan borç alabilmiş ve onlarla olan insanî ilişkilerini sürdürmüştür. Nitekim Hz. Aişe annemizin naklettiği şu olay bahsetmeye çalıştığımız ilişkiyi ifade etmektedir: "Hz. Peygamber'in zırhı otuz sâ³⁹ (bir başka rivayete göre yirmi sâ') arpa-karşılığında bir Yahudi'nin yanında rehin olarak bırakıldığı hâlde vefat etti."⁴⁰

Hz. Peygamber'in ve onu takip eden Hulefa-i Raşidîn'in, Hıristiyan, Yahudi ve diğer dinî gruplarla yaptığı ahitnâmeler bugün birer vesika olarak elimizde korunmaktadır. "Ahitname" olarak geçen bu antlaşmalardan bazıları şunlardır: *Necran Ahitnamesi*⁴¹, *Sakif (Taif) Akitnamesi*,⁴² *Eyle Ahitnamesi*,⁴³ *Dımaşk Ahitnamesi*,⁴⁴ *el-Cezire Ahitnamesi*⁴⁵ ve *Ermenistan Tiflis Ahitnamesidir*.⁴⁶

Hz. Peygamber, İbn Hâris b. Ka'b ve Hıristiyan olan dindaşlarına yazdığı anlaşma metninde: "Doğuda ve Batıda yaşayan bütün Hıristiyanların dinleri, mabetleri, canları, malları ve ırzları Allah'ın, Peygamber'in ve mü'minlerin koruması altındadır. Hıristiyanlık inancı üzere yaşayanlardan hiçbiri İslâm'a zorlanmayacaktır. Şayet Hıristiyanlardan birisi herhangi bir cinayete veya zulme uğrarsa Müslümanlar ona yardım edeceklerdir." Antlaşma şartlarını yazdırdıktan sonra şu ayet ile onun bu hassasiyeti dile getirmiştir: "Ehl-i Kitap" ile ancak en güzel yöntemlerle mücadele edin. (el-Ankebut 29/46)⁴⁷

Hz. Peygamber'in Medine'de Yahudilerle beraber *Medine Site Devleti Sözleşmesi*'nde konu ile ilgili olarak yaptığı anlaşmada şu maddeler konumuz açısından dikkat çekicidir.

17. Maddesi: "Bize tabi olan Yahudilere yardım edilip iyi davranılacaktır. Bunlara hiçbir haksızlık yapılmayacak ve bunların düşmanlarına da yardım edilmeyecektir."

25. Madde: "Yahudilerden olan Avfoğulları da mü'minlerle birlikte tek bir topluluk, bir ümmettirler. Bu sebep ile bunlar da kendi inançlarına göre, Müslümanlar da kendi inançlarına göre yaşayacaklardır."

36. Madde: "Yahudiler ile Müslümanlar arasında karşılıklı yardımlaşma ve iyilik ile muamele edilecektir."⁴⁸

Ehl-i kitap ile olan bu beraberlik ve insanî anlamdaki kardeşlik ruhu sadece Hz. Peygamber dönemiyle sınırlı olmayıp "Halifeler" döneminde de aynı beraberlik devam etmiştir. Zira bir kimsenin kâfir olması ona karşı herhangi bir iyiliğin yapılmasına mâni

³⁹ Dönem ve bölgelere göre ağırlığı değişen eski bir ölçü birimidir. Mesela Tunus hükümeti 12 Ocak 1895 tarihli kanunla bir sâ'n hacmini 3,35 litre diye belirlemiştir. Bk. Cengiz Kallek, "Sâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 43/317-319.

⁴⁰ Buhârî, Cihad, 89; Meğazi, 86; Tirmizî, Büyü', 7; Nesâî, Büyü', 58. Bu olay ile ilgili olarak, Hz. Ali'nin kendisinin ödemedi bulunup zırhı geri aldığı rivayetiyle beraber Hz. Ebû Bekir döneminde Bahreyn'den gelen mallarla rehin bedeli ödenip zırhın Hz. Ali'ye verildiği bilgisi de vardır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/ 318-320.

⁴¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 205.

⁴² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 209.

⁴³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 217.

⁴⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 224.

⁴⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 224.

⁴⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 225. Verilen bu ahitnâmeler ile ilgili geniş ve müstakil çalışma için bk. Ömer Cide, *İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama: Eman* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020), 95-147.

⁴⁷ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebevîyye* (Beyrut: Dâru't-Turâsî'l 'Arabiyye, 1971), 4/241-242; Hamidullah, *el-Vesâik*, 154-155.

⁴⁸ Hamidullah, *el-Vesâik*, 44-45.

değildir. Nitekim yeni Müslüman olan Yemâme bölgesi lideri Sümâme b. Üsâl'in (ö. 12/633), Hz. Peygamber izin verinceye kadar Mekkelilere Yemâme'den herhangi bir erzak satışına müsaade etmeyeceğini ifade etmesi üzerine yiyecek sıkıntısı yaşayan Mekkeliler çareyi Hz. Peygamber'e mektup yazmakta buldular ve bu konuda kendilerine yardımcı olmasını kendisinden istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Sümâme'ye bir mektup yazarak onlara yiyecek ve hububat satılmasını engellememesini emretti.⁴⁹ Hz. Ömer yardıma muhtaç olan zimmîlere devlet hazinesinden maaş bağlamıştır. İslâm'da sadece insanlara yardım etmek değil, hatta aç ve susuz kalan hayvanlara yiyecek ve su vermek, onları ölüm tehlikesinden kurtarmak kişiye sevap kazandıran ameller arasında sayılmıştır.⁵⁰

Gerek Kur'ân ayetleri ve gerekse de Hz. Peygamberin Medine sözleşmesindeki maddeleri, sonraki dönemlerde kurulan İslâm devletlerinin hepsi için çok önemli bir ölçü olmuştur. Emevîler, Abbasîler, Eyyubîler, Selçuklular ve en son Osmanlı Devleti'nde bunların örneklerine sıkça rastlamak mümkündür. Bugün bu devletlerin hüküm sürdüğü coğrafyalarda çok sayıda tarihi kilisenin ve havranın yer alması ve bunların birçoğunun hâlâ faal olması İslâm'ın başka inanç sahipleriyle beraberce yaşayageldiğinin en belirgin örnekleridir. Buna en somut örnek olarak İslâm'ın insanlığa medeniyet açısından bıraktığı en iyi miraslardan biri olan Endülüs'ü gösterebiliriz.

2.1. İnananlar ve Ehl-i Kitap Ailesi'nin Bir Örneği: Endülüs

Endülüs bir coğrafya ismi olmakla beraber İslâm ve Batı medeniyet tarihinde sekiz asır gibi beşeriyetin uzun bir dönemini oluşturan ve doğu medeniyetinin Batı coğrafyasında birçok yönde damgasını vurduğu muazzam bir zaman aralığıdır. İslâm medeniyetinin Batı ile temas kurduğu ve her yönüyle Batı medeniyetini asırlarca etkisi altına aldığı bir kültür havzası ve bir medeniyet membarıdır.

Emevî hanedanlığının Kuzey Afrika Valisi olan Mûsa b. Nusayr'ın 92/710 yılında İber-bugünkü İspanya- yarımadasına gönderdiği bir keşif birliğiyle buranın fethi gündeme gelmiştir. Mûsa b. Nusayr ile birlikte Berberi asıllı azatlı bir köle olan Târik b. Ziyâd'ın komutasında gönderilen bir ordu tarafından baş döndürücü bir hızla fethedilen bugünkü İspanya, tam 8 asır boyunca İslâm medeniyetinin Batı'ya açılan kapısı olmuştur. Burası aynı zamanda Batı ile Doğu kültürünün kaynaştığı, hukuki çoğulculuğun uygulandığı, çok sayıda inancın, Mağribi/Faslı Müslümanların ve Hıristiyanların aynı bölgede yan yana beraberce yaşadığı bir yer⁵¹ ve İslâm'ın farklılıklarla beraber yaşam modelinin adeta sembolü olmuştur. "Bu anlamda Doğu ile Batı kültür ve medeniyetlerinin motiflerini harmanlayan sekiz yüzyıllık bir tarihsel serüvene beşiklik eden Endülüs zengin bir tarihî miras bırakmıştır."⁵²

İslâm öncesi İspanya'da yaklaşık üç yüz yıllık Hıristiyan Vizigotların hâkimiyetinde kral, rahipler ve soylulardan oluşan yönetici sınıf ile köylü, köle ve Yahudilerin oluşturduğu yönetilen halk sınıfı arasında çok ciddi ve sınıfsal bir ayrım vardı. Özellikle de yönetici

⁴⁹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/111; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, 3/1113, 4/390; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 1/430. İbn 'Abdilberr, *el-İstî'âb*, 1/287, 288, 289. Asri Çubukçu, "Sümâme b. Üsâl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2010), 38/131-132.

⁵⁰ Geniş bilgi için Bk. Ali Bakkal, "Kardeşlik Hukukunun Ölçüleri", *Diyanet Aylık Dergi*, 256 (Nisan 2012), 24

⁵¹ Matthew Carr, *Kan ve İman İslâmî İspanya'nın Tasfiyesi*, çev. Regaip Minareci (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), 38.

⁵² Muharrem Kılıç, "Hukuki Plüralizmin Tarihsel Pratiği Bir Arada Yaşama Tecrübesini Endülüs Örneklemini", *İslâmiyât*, 7/3, (Ankara: 2004), 117.

sınıfında yer alan Kilisenin siyasal etkinliği Hıristiyan Vizigotların totaliter bir idare yürütmesine sebep olmuştur.⁵³ İslâm öncesi sert ve ayrımcı bir yönetimin hüküm sürdüğü İspanya’da halk Müslüman fatihleri adeta bir kurtarıcı konumunda görmüştür.⁵⁴ İslâm fatihlerinin çok ciddi bir direnişle karşılaşmamaları da bunun göstergesidir.

Müslümanların Endülüs’ün fethi ile burada kurmuş oldukları bu yeni hâkimiyet, aynı zamanda burada insanlar için de yeni bir sosyal modelin öncülüğünü yapmıştır. Bu modelin ana omurgasını daha önceki İslâm fetihlerde görüldüğü gibi, belirlenmiş hak ve yükümlülükler çerçevesinde gayri müslimler ile Müslümanların ortak bir coğrafyada tek bir siyasi otoritenin hâkimiyetinde birlikte yaşayabilme ilkesi oluşturuyordu. Bu ilkeleri kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

- *Öncelikle mal ve can güvenliğinin sağlanması,*
- *İnançlarını rahatça yaşayabilmeleri, bu konuda herhangi aksi bir durumun olmaması, aynı zamanda mabetlerinin zarar görmemesi,*
- *Aile birliğinin sağlanması,*
- *Kendi aralarında vuku bulan sorunlarda kendi hukuklarını tatbik hakkının güvence altına alınması,*
- *Özgürce yaşayıp köleleştirilmeyecekleri.*

Bütün bu tanınan hakların onlara yüklediği sorumluluk ise, tespit edilen miktardaki yıllık vergileri ödemeleri ve Müslümanların düşmanlarıyla iş birliği içine girmemelerinden ibaretti.⁵⁵

Bu antlaşmalarla Müslümanların hâkimiyetini kabul eden Endülüs halkı, önceki yönetimlere göre İslâm devletinin uygulamalarında kendilerine daha esnek davrandığına şahit oldular. Bu durum onların kısa sürede İslâm devletiyle kaynaşmasına vesile oldu. Nitekim onuncu yüzyılda bir Endülüslü, kuzeyde kendi dindaşlarınca kurulmuş krallıkların varlığına rağmen Endülüs’te kalmayı ve Endülüslü olmayı o krallıkların vatandaşı olmaya tercih etmiştir. Keza bir Endülüs Yahudisi doğudaki dindaşına yazdığı bir mektupta başındaki Müslüman hükümdarı “Bizim Halifemiz”, üzerinde yaşadığı toprağı da “Bizim Endülüsümüz” diyecek kadar Endülüs kimliğiyle bütünleşebilmiştir.⁵⁶ Böylece Yahudiler kendilerini Endülüslü ve Kurtubalı olarak görüyorlardı.⁵⁷

Emevî sarayı, adeta Endülüs’teki toplumu bütün farklılıklarıyla en üst seviyede temsil eden bir merkez konumundaydı. Zira toplumu oluşturan dini-î ve etnik bütün unsurlar bu saraya girip burada hizmet sunma hakkına sahip olmuşlardır. Bu sarayda başta halife Müslüman, baş kadı müvelled⁵⁸, hekim Yahudi, mütercim Hıristiyan, komutan

⁵³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, (Ankara: y.y., 1994), 2-7.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2017), 37 vd.

⁵⁵ Mehmet Özdemir, “Endülüs’te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası) “İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu (1998), Yayına Haz. Ömer Turan, (Ankara: TDV Yayınları 1999), 87.

⁵⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*, (Ankara: TDV Yayınları 2013), 11.

⁵⁷ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs*, çev. Sinan Coşkun (İstanbul: Ketebe Yayınları 2020), 101.

⁵⁸ Müvelled, Endülüs’te ilk mühtedilerin soyundan gelenlere verilen isimdir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Özdemir “Müvelledün” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/228-229.

Saklebi, baş vezir Arap veya Berberi, ulak Sudanlı şeklinde çok farklı din, meslek ve etnik yapı aynı çatının altında toplanıp hizmet sunabilmişlerdi.⁵⁹

8 yüzyıllık dönemin uygulamalarından bahsetmekten önemli olduğu kadar o dönemi yine gayri müslimlerin ağzından duymak, kalemlerinden okumak da bir o kadar mühimdir. Fransız bilim adamı H. Peres'in şu değerlendirmesi bu hususta yerinde bir örnektir. "...Bu beraber yaşama biçimi, Endülüs'teki müslümanların ve İslâmi idarenin Müslüman olmayan Hıristiyan halka karşı müsamahalı oluşu bu beraberliği daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Zira yenilmiş hiçbir bir toplum yapılan antlaşmalarla kendilerine sağlanan hak ve sahip oldukları zimmî hukukunun uygulanması açısından İspanyollar kadar şanslı olmamıştır. Devletin bütün birimlerinde her halktan (kesimden) insanlar vardı. Bunlardan bazıları valide sultan olarak halifelerin saraylarında, bazıları mevali statüsünde, bazıları da maaşlı asker veya general olarak ordunun en üst rütbesindeydiler."⁶⁰

H. Peres'i haklı çıkaracak uygulamalar sadece bunlarla sınırlı değildi. Zira bu dönem, şu andaki modern devletlerin bile ulaşamadığı çoklu hukukun uygulandığı nadir dönemlerden biri olmuştur. Bu hukuka göre Yahudi ve Hıristiyanlar kendi dini kurallarına göre ibadet edebiliyor ve cemaatlerini buna göre yönetebiliyorlardı.⁶¹ Endülüs nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan ve kültürel anlamda Araplaşmış anlamına gelen Musta'rebler⁶² bugünkü anlamında özerk bir yapıya sahiplerdi. Ayrıca devlet nezdinde kendi önerdikleri bir aday arasında Müslüman devlet başkanı tarafından seçilen bir kumis (comes) tarafından temsil edilmekteydiler. Vezir statüsünde olan bu idarecinin vazifesi cemaatin gerek iç ve gerekse devletle olan münasebetlerini düzenlemekteydi. Böylece Musta'rebler kendi özel hukukunu tatbik etme imkânına sahiplerdi. Bu uygulama ya bizzat kumis tarafından ya da onun tayin ettiği ve *kâdi'n-Nasârâ* olarak bilinen Hıristiyan hâkim veya hâkimlerce gerçekleştirilirdi.⁶³ Her inanç sahibi, kendi inancının, hukukunun kanunlarıyla yargılanırdı.

Müslümanlar, Endülüs'e hâkimiyet kurmalarıyla beraber orada yaşayan farklı inanç mensubu bütün grupların başta mal, can ve yaşam olmak üzere bütün haklarını güvence altına almışlardır. Hanedanlığa özgü olan devlet başkanlığı dışında tüm üst düzey makamlara toplumsal sınıflar arasında herhangi bir ayırım olmaksızın herkes gelebilmekte ya da bu makamlara yükselebilmekteydi.⁶⁴ III. Abdurrahman'ın (912-961) özel hekimi olan Hasday b. Şabrut halifenin bazısı diplomatik işlerini yürütmüş, bir grup şair ve entelektüel Yahudi'ye hamilik yapmıştır. Böylece hem kendi toplumun *nasisi* yani "prensi" hem de III. Abdurrahman'ın en yakın danışmanı konumundaydı. İslâmî idarenin merkezinde Ehl-i kitab'tan görev yapan sadece Hasday değildi. Arapça Rabia b. Zeyd olarak tanınan piskopos Racemundo da en üst düzeyde yer alan ve halifeyi temsil eden bir konumdaydı. Racemundo 949 yılında halifenin İstanbul'a gönderdiği heyette yer alırken, altı sene sonra da (955) Alman kralı I. Otu'nun (912-973) sarayına halifenin elçisi olarak gönderilmiştir.

⁵⁹ Özdemir, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası), 90.

⁶⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*, 38.

⁶¹ Carr, *Kan ve İman İslâmî İspanya'nın Tasfiyesi*, 39.

⁶² İspanyolca Mozarab denilen bu kesim fetih sonrasında dinlerini muhafaza emekle beraber dil, edebiyat, giyim kuşam, yeme içme örf adet gibi alanlarda Müslüman Arapların tesirinde kalan ve onları taklit eden zimmî Hıristiyanlar için kullanılan terimdir. Bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*, 36.

⁶³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*, 36.

⁶⁴ Özdemir, "Endülüs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/217.

Aynı şekilde bürokrat ve şair olan Samuel b. Nagdela (993-1056) Gırnata hükümdarına otuz seneden fazla vezirlik görevi ile beraber Endülüs'ün müktedir halifesinin en güçlü döneminde dış işleri görevini de yerine getirmiştir.⁶⁵ Üç din mensubunun beraber yaşadığı Endülüs'te 1322-1323 tarihli Valladolid ve Toledo'daki kilise konseyleri Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların birbirlerinin evlilik ve cenaze törenlerine katıldıklarını söylüyor. Aynı şekilde 1470 yılında kuraklığın baş gösterdiği Vales kasabasında Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanlar hep beraber yağmur duasına çıkmışlardır.⁶⁶

Farklılıklar, belirli bir ahenk içerisinde dengelendiğinde, tarih boyunca bazen birer risk unsuru olabildiği gibi, bazen de medeniyet kuran bir unsura dönüşebilmiştir. Bu anlamda Endülüs'te beraber yaşama modeli ile bu uyum yakalanmış ve yakalanan bu uyum sayesinde her etnik ve dini çevre, kendi çapındaki katkılarıyla muazzam bir Endülüs medeniyetinin kurulmasına imkân sağlamıştır.⁶⁷

Ancak Müslümanların hâkimiyetindeki gayri müslimler bu haklara sahip iken dönem tersine döndüğünde, Müslümanlar daha önce göstermiş oldukları hoşgörü ve beraberlik hukukunun onda birini bile yeni hâkimiyet kuran Hıristiyan yönetimden görememişlerdir.

Endülüs İslâm devletinin son temsilcisi olan Beni Ahmer Devleti 1492'de bir antlaşma ile teslim olmuştur. Bu antlaşma maddelerine göre, Müslümanlara kötü muamele edilmeyecek ve onların cemaat hakları tanınacaktı. Ancak bu antlaşmaya sadece üç hafta riayet edilmiş, gitgide artan zulümler adeta bir mezalim ve bir soykırıma dönüşmüştür.⁶⁸ Çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla yüz binlerce Endülüslü Müslüman (müdeccenler), ya Hıristiyanlaşmak veya İspanya'dan çıkmak zorunda bırakılmıştır.⁶⁹ Endülüs'ün düşüşüyle birlikte başlayan Hıristiyanlaştırma politikasının kurbanı, yalnızca Müslümanlar değildi. 16. yy. başlarından itibaren onlarla birlikte Yahudiler de bundan nasiplerini almışlardır. Hıristiyanların "İsa'nın katili hain kâfirler" olarak tanımladıkları Yahudiler, "Judeoconverses" Hıristiyanlaştırılmış Yahudiler olarak din değiştirmeyi kabul ettikleri halde İspanyol engizisyonundan kurtulamadılar.⁷⁰ 1485 ile 1501 yılları arasında sadece Toledo'da 250 olmak üzere toplamda yaklaşık olarak 2000 Yahudi yakılarak öldürülmüştür.⁷¹ Yakılan, öldürülen Endülüs'teki Yahudilere kucak açan yine Müslüman bir devlet olan Osmanlı olmuştur.⁷² II. Bayezid zamanında birçok Müslüman ve Yahudi, Kuzey Afrika sahillerine geçmiş ve başta Bursa ve Selanik olmak üzere Osmanlı'nın en güzel yerlerine yerleştirilmişlerdir.⁷³

⁶⁵ Carr, *Kan ve İman İslâmi İspanya'nın Tasfiyesi*, 40; M. Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs*, 94, 103.

⁶⁶ Carr, *Kan ve İman İslâmi İspanya'nın Tasfiyesi*, 47.

⁶⁷ Özdemir, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", 92.

⁶⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 2/200.

⁶⁹ Geniş bilgi için Bk. Ercüment Kuran, "Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara: 1996. Müdeccenlerin yaşadıklarıyla ilgili geniş bilgi için Bk. Henry Charles Lea, *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davutoğlu (İstanbul: İnkılap Yayınları 2016), 13-37.

⁷⁰ Bu engizisyonun muhatapları sadece Yahudiler değildi. Müslümanlar da aynı şekilde bunun dehşetini yaşadılar. Geniş bilgi için Bk. Jasim Alabudi, "Müdeccenler ve Moriskolar", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-4-Endülüs*, ed. Mehmet Özdemir (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 309-315.

⁷¹ Carr, *Kan ve İman İslâmi İspanya'nın Tasfiyesi*, 64-65.

⁷² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 200.

⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 201.

3. Mü'minler Ailesi

Kur'an'ın mübelliği ve aynı zamanda yaşamıyla rol modeli olan Hz. Peygamber'in gönderiliş gayesinin "âlemlere rahmet"⁷⁴ olması, Kur'an'ın gönderiliş gayesinin öncelikli olarak toplumda insanî ve ahlakî bir düzenin tesis edilmesi olduğunu göstermektedir.⁷⁵ Yaratıcı; "Mü'minler kardeştir."⁷⁶ emri mucibince Müslümanları aynı ailenin birer eşit ve kardeş bireyleri olarak ilan etmiştir. Zaman zaman insan olmanın doğal sonucu olarak sosyal hayatta doğabilecek olan problemlerin de diğer mü'min kardeşler tarafından düzeltilmesi gerektiği emr-i ilahisi ile, "üç günden fazla kırıgın ve küs kalınmayacağı"⁷⁷ da yine aynı bağlamda Hz. Peygamber tarafından Nebevî bir emir olarak Müslümanlara aktarılmıştır.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten kısa süre sonra yaptığı işlerin başında "Muâhât/kardeşleşme"⁷⁸ dediğimiz kardeşlik projesi yer aldı. Ensar ve Muhacirler arasında gerçekleştirilen birebir kardeşlik sözleşmesi, Medine'de kurulan İslâm devletinin sağlam bir sosyal yapı üzerine inşa edilmesini sağladı.

Medine'ye hicretin hemen akabinde Hz. Peygamber'in inşa ettiği "Ensar-Muhacir kardeşliği" karşılıklı dayanışma hususunda İslâm tarihinde zirve bir nokta idi. Zira asabiyetin aksine aralarında kan bağı olmaksızın birbirleriyle kardeşleştirilmiş olan Müslümanlar, ilk zamanlarda birbirlerine mirasçı dahi kabul edilmişlerdi.⁷⁹ Medine'de gerçekleşen bu din kardeşliği, her şeyden önce geçmişte Evs ve Hazrec kabileleri arasında meydana gelen ve yüzyıldan fazla süren üzücü olayların son bulmasına vesile olmuştur. Bu kardeşlik ile Hz. Peygamber'in Medine'de asabiyet yerine din merkezli oluşturduğu bu yeni Müslüman topluluk, Medine'nin en sağlam ve en örgütlü bir unsuru haline gelmiştir. Bu sağlam ve güçlü birlik daha sonraki dönemde herhangi bir zafiyete uğramadığı gibi, Hz. Peygamberin liderliğinde fonksiyonel gücünü ve etkisini daha da artırmıştır.⁸⁰ Farklı kabileler şeklindeki yaratılışın "birbirlerini tanımak ve birbirlerine yardım"⁸¹ amacıyla olduğunu söyleyen yüce Rabbimiz, üstünlüğün ise ancak *takvada* olduğunu ilahi bir ilke olarak belirlemiş ve mü'minler arasında kurulan kardeşliği de bu ilke etrafında şekillendirmiştir. Aynı şekilde ötekileştirmenin her türlüünden sakındıran ilahi emir şu şekilde mü'minleri uyarmıştır: "*Ey iman edenler! Sizlerden erkekler diğer erkeklerle alay etmesin... Kadınlar da diğer kadınlarla alay etmesinler; zira alay edilen kadınlar edenlerden daha iyi olabilirler. Birbirinizi karalayıp, kötü ad veya lakapla da çağırmayın.*"⁸² Bu ilahi emrin sakındırdığı durum cahiliye döneminden yeni dönüşmüş olan İslâm toplumunda

⁷⁴ el-Enbiya 21/107.

⁷⁵ Abdussamet Varlı, "Kur'an'da Peygamberler Örneğinde Ailede Anne-Baba ve Çocukların Hukuku", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2020), 226.

⁷⁶ el-Hucurât, 49/10.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 47.

⁷⁸ İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, 2/319; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, 2/331.

⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, 2/146 vd.; ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 3/136.

⁸⁰ Âdem Apak, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *İslâm İlimler Dergisi Yayınları* (Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, 20-22 Nisan 2007 Çorum), 315-324.

⁸¹ el-Hucurât, 49/13.

⁸² el-Hucurât, 49/11.

zaman zaman kendini gösterdiğinde Hz. Peygamber tarafından hemen müdahale edilirdi.⁸³ Yaşanmış olan şu olay, bahsetmeye çalıştığımız duruma en güzel örnektir:

Ebû Zer bir gün Bilâl-i Habeşî ile tartışırken bir ara Bilâl'e, "ابن السوداء: "İbn Sevdâ, siyah kadının oğlu" demişti. Bu dışlayıcı söz Hz. Peygamber'e ulaştığında; Allah Resulü, cahiliyeyi çağrıştıran bu söyleme çok kızmış ve Ebû Zer'i: "Ya Ebû Zer! Onu annesinin renginden dolayı ayıpladın hâ! Demek sende hâlâ cahiliye kalıntısı var!" diyerek azarlamıştır. Dışlayıcı sözünden dolayı hatasını anlayan Ebû Zer de bu yanlışına karşın affedilmek ve belki de nefsinin cezalandırılmak için kafasını yere koyarak, "Bilâl simsiyah ayağı ile basmadıkça yanağımı yerden kaldırmayacağım" deyip hatasından dönme ve siyahi olarak ayıplamış olduğu kardeşinden özür dileme erdemliliğini göstermiştir.⁸⁴

Müslümanları bir vücudun azalarına benzeten Hz. Peygamber, "Birbirlerini sevmekte, birbirlerini korumakta ve birbirlerine acıtmakta mü'minler bir vücudun azaları gibidirler. Zira vücuttan herhangi bir organ hastalandığında vücudun diğer organları da bu hastalık sebebiyle uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar."⁸⁵ buyurarak Müslümanlar arasında olması gereken hukuki, ahlaki boyutu net bir şekilde önümüze koymuştur.

Yine başka bir hadiste Hz. Peygamber, kardeşlik hukukunu ve ahlakını; "Sizden herhangi biriniz kendisi için arzuladığı bir şeyi diğer Müslüman kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olamaz."⁸⁶ şeklinde veciz bir ifade ile dile getirmiştir.

On asır önce Ceziretü'l-Arap'ta inen Kur'ân nuru, çok geçmeden başta Anadolu coğrafyasından Buhara'ya, Semerkand'a Cebel-i Tarık boğazından İspanya ve Fransa'nın Lyon şehrine kadar ulaşabilmiştir. Farklı etnik grupların ve çeşitli inanç mensuplarının yer aldığı bu çok geniş ve farklı coğrafyalarda Müslümanlar başta Endülüs olmak üzere uzun asırlar hükümrânlığını ve insanca beraber yaşama örneğini bütün dünyaya gösterebilmişlerdir.

İşte İslâm medeniyetinin Batı'yla temas noktası olan Endülüs, sekiz asırlık tarihiyle ötekileşmeden ve ötekileştirmeden bu beraberliğin en canlı örneği olmuştur. Gibbons, Müslümanların başka inanç mensuplarıyla olan ilişkileri hakkında şunları söyler:

"Osmanlıların müsamahakârlığı ister siyaset ister halis insaniyet duygusu, isterse başka saiklerle meydana gelmiş olsun, bu durum şunu göstermiştir ki Osmanlılar, ilk dönemlerinde devletlerini kurarken din hürriyetini temele alan ilk millettir. Ardı arkası kesilmeyen Yahudi işkencesi ve Hıristiyanlık adına kurulan engizisyonlarda insanlık adına utanç verici türlü acımasız kararların verildiği ve uygulandığı bir sırada Osmanlıların idaresi altında olan Hıristiyanlar, Müslümanlarla beraber barış içinde yaşıyorlardı."⁸⁷

⁸³ Tarih içinde itikadî ve siyasi İslâm mezheplerinin kimi mensupları, kendi haklılıklarını ispatlamak sadedinde muhaliflerini aynı şekilde itham etmişlerdir. Ötekileştirmenin araçları olarak kullanılan fiziki kusurlar için bk. Mehmet Sever, "Abdülkâhir Bağdâdî'nin el-Fark'ında "Öteki"nin Karakter Özellikleri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 12/1 (2019), 162-166

⁸⁴ Buhârî, "İman", 22.; Cahiliye Asabiyeti ile ilgili geniş bilgi için bk. Cuma Karan, "Cahiliyenin Asabiyetinden Modern Asrın Milliyetçiliğine", <http://www.İslamtarihi.info/2017/11/cahiliyenin-asabiyetinden-modern-asrn.html> Erişim: 01. 07.2020.

⁸⁵ Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66.

⁸⁶ Buhârî, "İman", 7; Müslim "İman", 71.

⁸⁷ Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi (Özdem), Yayına hazır. Mustafa Everdi (Ankara: y.y., 1998), 67.

Sonuç

Bariş, kardeşlik, adalet ve hukukun üstünlüğünü esas alan İslâm'ın en parlak dönemi Asr-ı Saâdet dediğimiz asırdır. Bu süreci esas alan İslâm devletlerinin kendi tarihleri içerisinde de zaman zaman Asr-ı Saâdet'in yansımalarını görmekteyiz. "Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap'a herhangi bir üstünlüğünün olmadığı, üstünlük ancak takva iledir" düsturuyla Veda Hutbesi'nde yer veren Peygamber'in bu yüce öğretisi ve "Sizden biriniz başka birini, bir topluluk da başka bir topluluğu alaya almasın!" şeklindeki ilahi uyarı, insanlar arasında ötekileştirmenin her türlüünü yasaklamıştır. Asr-ı Saâdeti'de Hz. Peygamberin rehberliğinde bu ilahi öğretiler, topluma uygulamalı bir şekilde öğretilmiştir. Müslümanlar, Medine sözleşmesi çerçevesinde Yahudi, Paganist ve daha sonra civar yerlerden ilhak olunan Hıristiyanlarla aynı coğrafyada beraberce adil bir yaşamın temelini atmışlardır.

Daha sonra bu dönemi kendilerine model alan birçok İslâm devletinin yanı sıra en uzun ömürlü devletlerden birisi olan Endülüs İslâm devleti çok dinli ve çok kültürlü bir coğrafyaya rağmen hâkimiyeti döneminde beraber yaşamının en güzel örneğinin sergileyerek dünya tarihine geçmiştir. Endülüs'te Müslümanlar azınlıkta olmalarına rağmen çoğunlukta olan başka bir kültür üzerinde asırlarca hâkimiyetlerini sürdürebilmişlerdir. Zira İslam bütün Farklılıkları olduğu gibi kabul etmiştir. Bu sebeple, Asr-ı Saâdet'ten mühlhem uygulamaları Avrupa'nın eşiği olan Endülüs'te Müslümanlar bunu en güzel örnekleriyle gösterebilmişlerdir.

Ne acı bir durum ki 8 asır Batı'ya medeniyet öğreten Endülüs, Batı'nın altın çağı dediğimiz Rönesans döneminde Hıristiyan despotizmine maruz kalmıştır. İspanya'nın Müslümanlardan geri alma hareketi olan Reconquista'nın başarıya ulaşmasının ardından Doğu ile Batı'nın incisi, önemli bir medeniyet köprüsü olan İspanya'nın ufkunu zulüm bulutları kaplamış ve sadece Müslümanlar değil Yahudiler bile büyük bir insanlık dramı yaşamışlardır. Bugün Müslümanlar Kurtuba Ulu Camii gibi sembol mabetlerde hatta bu ve benzeri mabetlerin bir köşesinde bile bizzat şahit olduğumuz ibadet etme hoşgörüsü gösterilmemektedir.

İslâm, "Üç aile bireyi" olarak insanların birbirleriyle insani anlamda olması gereken ahlakî ve hukukî birlikteliğini Müslümanların inisiyatifine bırakmamış, bilakis bu birlikteliği ilahi emir ile inanç haline getirerek bu beraberliği kıyamete kadar teminat altına almıştır.

Son yıllarda Avrupa'da gittikçe artan yabancı düşmanlığı, dikkatlerimizi tekrar Avrupa'nın geçmişine çevirmektedir. Mazideki engizisyon döneminin çağrışımlarını bugün o zihniyetinin eseri (Patriotische Europäer Gegen Islamisierung Des Abendlandes/Batı'nın İslâmlaşmasına Karşı Vatansever Avrupalılar) olan "Pegida" türü oluşumların varlığı, Batı'nın başkalarıyla birlikte yaşamının istikbali açısından üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu durum sadece siyasal bir yapı değil aynı zamanda oluşan sosyo-kültürel bir zeminin de varlığının kanıtıdır.

Farklılıklara tahammülsüzlükle yalnızlaşan, "öteki" ve "ötekileştirme"nin kısılcında bunalıp da intihara koşan sadece bireyler değil, aynı zamanda toplumlardır. Hatta buna bağlı olarak can çekişen medeniyetlerin de bunca tarihi tecrübelerine rağmen aynı vahim akıbete doğru sürüklendiğini görmek insanlık ailesi adına üzücü bir durumdur. Bireysel ve toplumsal anlamda, yeniden, ötekileşmeden ve ötekileştirmeden hep birlikte nice Endülüs gibi medeniyetlerin inşasına insanlık olarak bugün dünden daha çok muhtacız.

Kaynakça

- Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (1998), 187-200.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. (ö.241/856), *el-Müsned*. 6 Cilt. Kahire: Mü'essesetü Kurtuba, ts.
- Ahmet Teymur Paşa. *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*. çev. Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Ataç Yayınları, 2008.
- Alabudi, Jasim. "Müdeccenler ve Moriskolar". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-4-Endülüs*. ed. Mehmet Özdemir. (4/257-319) İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Apak, Âdem. "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine". *İslâmi İlimler Dergisi Yayınları* (2007), 315-324.
- Bakkal, Ali. "Kardeşlik hukukunun ölçüleri". *Diyanet Aylık Dergi*. 256 (Nisan 2012), 22-25.
- Bozan, Metin. "Şeyh Adisiz Yezidilik: Yezidilerin Adi b. Misafir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2. (Ankara: 2012), 23-41.
- Brikha, Nasoirio. "Sabiilikte Tanrı, Evren, Akıl ve Bilgi Anlayışı". (XVII. *Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu*). 75-80. Malatya: y.y., 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *el-Camiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Carr, Matthew. *Kan ve İman İslâmi İspanya'nın Tasfiyesi*, çev. Regaip Minareci. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- Cide, Ömer. *İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama: Eman*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- Çubukçu, Asri. "Sümâme b. Üsâl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV. Yayınları, 2010, 38/131-132.
- Demircan, Adnan. *Siyer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabi, ts.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam. *Kitâbü'l-Emvâl*. çev. Cemaleddin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ebû-l A'la-el Mevdudi. *İslâm'da Devlet Nizami*, çev. Rasim Özdenören. İstanbul: Hilal Yayınları, 1967.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/434-438. İstanbul: TDV. Yayınları, 2013.
- Gibbons, Herbert Adams. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. çev. Ragıp Hulusi (Özdem), Yayına hazır. Mustafa Everdi. İstanbul: y.y., 1928. (1. Baskı Ankara: 1998)
- Gündüz, Şinasi. "Sabiilik'te Din ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları* II. (Konya: Sempozyum 20-21 Kasım 1998), 135-152.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-Siyasîyye*. Beyrut: y.y., 1985.
- <https://onedio.com/haber/bu-fotograflar-abd-de-azinliklerin-ugradigi-ayrimciligi-tum-yalinligiyla-ortaya-koyuyor-712358>, (Erişim 20 Temmuz 2019)
- <http://www.aljazeera.com.tr/spor-portre/portre-muhammed-ali> (Erişim: 16.09.2020)
- Henry Charles Lea. *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*. çev. Abdullah Davutoğlu. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1233). *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's - Sahâbe*. nşr. 'Âdil Ahmed er-Rufâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1996.
- İbn 'Abdiberr, Ebû 'Omer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. 'Abdiberr el-Kurtubî (ö.463/1071), *el-'İstî'âb fî Ma'rifeti'l-'Aşhâb* (nşr. 'Alî Muhammed Mu'avviç, 'Âdil 'Abdulmevcûd), 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415H.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî (ö.354/965), *es-Sahîh* (nşr. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir) Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1433/2013.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebevîyye*. Beyrut: Daru't-Turasi'l-Arabiyye, 1971.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî (ö.774/1373). *es-Sîretü'n-Nebevîyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye'den)*. nşr. Muşafâ 'Abdülvaḥîd. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1395/1976.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî el-Ḥaşîmî (23/845). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. çev. (Heyet) Ed: Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- İdiz, Ferzende. "Adi b. Misafir, Adevîyye Tarikatı ve Yazıdilîk". *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55 (Bahar 2013), 181-201.
- Kallek, Cengiz. "Sâ'" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karan, Cuma. *Diyar-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2012.
- Karan, Cuma. "Cahiliyenin Asabiyetinden Modern Asrın Milliyetçiliğine", <http://www.İslâm tarihi.info/2017/11/cahiliyenin-asabiyetinden-modern-asrn.html> Erişim: 01. 07.2020.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Muharrem. "Hukuki Plüralizmin Tarihsel Pratiği Bir Arada Yaşama Tecrübesini Endülüs Örnekleme", *İslâmiyât*. 7/3. (Ankara: 2004), 117-123
- Koçyiğit, Talat. "Abdullah b. Übey b. Selûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kuran, Ercüment. *Cezayirli Türker'in Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri, Endülüs'ten İspanya'ya*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Maria Rosa Menocal. *Dünyanın İncisi Endülüs*, çev. Sinan Coşkun. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Mevdudi, Ebü'l A'lâ *İslâm'da Devlet Nizamı*. İstanbul: Hilal Yayınları, 1967.
- Okuyan, Abdurrahman. "Tarihî Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 159-172.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası) "İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu. (1998), Yayına Haz. Ömer Turan. 85-93. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları I*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. "Müvellüdün" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara: TDV. Yayınları, 2017.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özel, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*. İstanbul: İklim Yayınları, 1988.
- Songur, Haluk. "Human Rights and Islam: An Attempt to Compare the Farewell Address of the Prophet and the Magna Carta", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19 (2007), 1-16.
- Şentürk, Recep. "İslâm'da İnsan Hakları ve Dokunulmazlık". *Diyanet Aylık Dergi*. 206. (Şubat 2008), 4-9.
- Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Divanı*. Ankara: MEB Yayınları, 2005.
- Sever, Mehmet. 'Abdülkâhîr Bağdâdî'nin el-Fark'ında "Öteki"nin Karakter Özellikleri, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 12/1 (2019), 147-179
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*, Tahk. 5 Cilt. Ahmed Muhammed Şakir Beyrut: Daru İhyai'ttûrâsi'l-Arabî, ts.
- Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Varlı, Abdussamet. "Kur'an'da Peygamberler Örneğinde Ailede Anne-Baba ve Çocukların Hukuku", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2020), 226-247.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz (ö.748/1347). *Siyerü A'lâmi'n-Nübela*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1427/2006.